Source: www.constitution.org

ليتو الـه

Ketabton.com

يوه لنډه پېژندنه

ليکونکي: ليوډ سپينسر او اندرسېج کراوسي

ژباړه: نورالله اتل

(c) ketabton.com: The Digital Library

پرېږدئ چي رڼا شي

ليتواله د روښاندئ هغه ځريکه وه چي په ۱۸ پېړۍ کښې ټولې اوروپا راوبوږنوله. ټېکانه خو يې په پاريس کښې وه مګر ټولې اورپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبيو ته ورسېدله چي اوروپايانو په امريکې کښې جوړ کړي ول. ليکوالانو او روشندويانو ۱۸ پېړۍ ته د روڼا يو پرتمين سوچ ورکړۀ.

د ليتوالې روشندويانۀ انګېرله چي دوي د يوۀ داسي ستر غورځنګ غړي دي چي د بشر د سترۀ هيلۀ او ځواکونۀ استازيتۀب کوي. دوي داسي سمون غوښتونکي ول چي په دې پوره پوره ډاډه ول چي خپل ګاي د ريښتينيۀ، کره کتنې او ورسې په مټ زباتولاي شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي شپاړسم)　　(لوي پينځلسم)　　(لوي ځوارلسم – لمرين باچا)　　(لوي ديارلسم)

د ټۀلواکانۀ ځلا

د فرانسې ټۀلواکانۀ لکه لوي ديارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي ځوارلسم – لمرين باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پينځلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپاړسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاريس څخه د ګردې نړۍ پلازمينه جوړه کړه، او په همدغه وخت کښې يې د فرانسې ليتوالې لره هم اورېدونکي و پينځول او هم يې موخه ورله وټاکله.

د ليتوالې ژبه فرانسوي وه. هرڅه چي به په فرانسوي کښې خپارۀ شول هغۀ به د ټولې اورپا لوستې او پۀهې ټولنې ته د منلۀ وړ ول. کومې پرتمينې او سترې ليکنې چي به په لومړي سر کښې په فرانسوي نۀ وې ليکل شوې هغه به په زغرده دغه نړۍواله ژبه کښې ژباړل کېدل. په ټوله نړۍ کښې « د پۀهې ځښتنانۀ » به ويل چي دوي ټول د فرانسوي ليکوالانۀ شاګردان دي.

په دغو انديالانۀ کښي لکه د سکاټلنډ د ډېويډ هيوم او ادم سميت، د امريکې له ټاټوبيو څخه بينجمين فرانکلين او تامس جېفرسن او له ميلان څخه سېسار بېکاريا او داسي نور ول. کله چي

(c) ketabton.com: The Digital Library

به دوي د پاريس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ويل چي ايله اوس سم ځاي ته راورسېدل.

د اوروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمنې بورژوا فرانسې ته د يوې بېلګې په سترګه کتل.

د سسېکس يوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په ليک کښې وليکل: « که څوک په فرانسوي پوهيږي نو په ډاډه زړه د ټولې نړۍ سيل کولاي شي او هيچېري به د ژبې ستونزه و نه لري ځکه چي د فرانسوي ژبې ويونکي هرچيري شته، او هم به ډېر ښه ملګري پيدا کي. بله هيڅ ژبه داسي نه ده.»

د ليتکي لومړني بځري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافتسبري په خپل ليک کښې لا کلېرک ته داسي وليکل:

« يوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپريږي، په تېره بيا د اينګلستان او هالنډ په دوو ازادو هيوادونو باندي د چرته نه چي اوس د ټولې اوروپا چارې سرچينه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زياتره برخه کښې هالنډ په اوروپا کښې ازادترين هيواد و. امسټرډم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چي له خپله دينه اوښتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انګرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) يوه ليکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) وليکله. هغه د هغو پروټستنټانو ډېر نيژدې ملګري و څوک چي د کاتوليکي باچا جېمز دوېم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ايستل شو چي د هالنډ روټرډم ته تېښته وکوي. هغه هلته خپلې سترې ليکنې لکه، د اينساني پوهنې په اړوند ليکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه تړونونه يا (Two Treatises of Government) وليکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چي د ليتوالې په ټوله پېر کښې خورا ګرمه وه.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: britannica.com

ویلیم درېیم او مېري دویمه

د اینګلستان « پرتمینه اوښتنه»

د اینګلستان پارلیمان د جېمز دویم له کاتولیکي پلوۀ کارونۀ خوښ نۀ ؤ نو ځکه خو يې هالنډي پروټسټېنټ ویلیم درېیم د اؤرېنج (۱۷۰۲ – ۱۶۵۰) او د هغۀ انګرېزۍ مېرمنې مېري دویمې (۹۴ – ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چي د اینګلستان پر تخت باندي کښېني. هغوي هم له هالنډ څخه د اؤبؤ له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولؤ پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینه » اوښتنه يې بریا ته ورسوله.

دغې اوښتنې په څرګنده توګه د انګرېزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل يې اینګلستان ته د « رېښتؤ لاسوند» یا "Bill of Rights" هم ورکړؤ. دغسي نؤرؤ سمونؤ ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اوروپا کښې ازادترین هیواد وګرځولؤ. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوبېکرانؤ په ګډون ډېرؤ پرؤټسټېنټانؤ ته په ازاده توګه د خپلې ګرؤهې اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ ترلاسه کولؤ اجازه نۀ وه. د اینګلستان کلیسا چي په ځانځاني توګه په ګرؤهي او پؤهني کوم واک لرلؤ هغۀ يې وبایللؤ. په کال ۱۶۹۵ کښې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلؤ چي چاپ به يې تر خپل ګورت لاندي ساتلؤ.

د رېښتو لاسوند وړاندي کیږي

Source: www.thegloriousrevolution.org

(c) ketabton.com: The Digital Library

د اوښتنو پېر

دوه ستري پلازمېنې، پاريس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کښې په نابېره توګه ډېر په زغرده پراخې شوې. مګر د غښتلي سوداګر اينګلستان پراختيا نوره هم زياته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نيمايي کښې اينګلستان د کرنې اوښتنه (Revolution) وليدلو او په ديمه نيمايي کښې د اينډسټري اوښتون ورپسې ؤ.

په ۱۷۷۶ کښې په امريکي کښې ټاټوبي رااوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره يې ډغره ووهله. د اوښتون په پايله کښې يو د امريکې ستر ملت راڅرګند شؤ.

د بوستن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چي د امريکې د اوښتون پيلامه شوه

Source: www.blog4history.com

يوه لسيزه وروسته په ۱۷۸۹ کښې اولسي پاڅون نه يوازې په فرانسه کښې بلکې ټوله نړۍ يې کچه يو داسې اوښتون راوستلؤ چې اغېزې يې لا نن هم رواني دي راڅرګندېږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوښتنو په راتګ سره د لیتوالي د غوځنګ د سرخېلانو او اندیالانو ته لاره هواره شوه چي خپلي لوړې هیلي اوس د ټولني د ښېګړې لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، دېرې او رسنۍ

په دغو شپږو او ورځو کښي د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنګ د رسنیو لیکوالان هم ډېر تکړه شوي ول او په زړه پوري لیکني به یې کولې. سماوارونه په لندن کښي د روشندویانو او اندیالانو د ژوند برخه ګرځېدلي ول. په ۱۷۴۰ کښي یوازي په وېسټ مینستر سیمه کښي تر ۴۰۰ زیات سمارونه ول. انن د اینګلستان نوي پانګ او د ختیځ هند سوداګري ګډوالي (شرکت) هم له دغو سماوارونو څخه ګټه اخیستله. لوېډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کښې لوېډ اف لندن شو چي د سمندري بیمې یو منځي ؤ.

په دغو سماورانو کښي به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول ټوکو راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلې ورځپاڼي او مهالنۍ هم وې چي ناستو کسانو به لوستلې او بیا به وراسه وربانديي کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او بار سره سم ټولني جوړې کړې وې، لکه سایسنپوهان، هونرمندان او سیاستوال

(c) ketabton.com: The Digital Library

د لویډز سماوار یو کښل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر اندیالان به هم دغو سماوارونو ته راتلل. په همدې سماوارانو کښې هغه دې پایلې ته ورسېدلو چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې یو خنډ هم دي.

د پوهانو ژبه ګرانه وي نو ځکه خو اولس نۀ پرې پوهیږي.

جان لاک په پاي کښې داسې پرېکړه وکوله:

« پکار ده چي زه خپل چورتونه او اندونه په دومره اسانه ژبه ولیکم چي هر یو لوستونکي وکولاي شي چي ځان پرې پوه کي »

(c) ketabton.com: The Digital Library

د جان لاک « پاکه تخته »

source: http://images.google.co.uk

په ګرده ۱۸ پیړۍ کښې د هرچا لپاره، که به فلفسي ؤ او که به نۀ ؤ، د جان لاک کتاب « د ***اینساني پوه□ په ا□وند یوه لیکنه*** ۱۶۹۰» یا *(essay concerning human understanding)*خو به یې هرو مرو لوستلؤ. کابو د لیتوالې (*Enlightenment*) د هر اندیال لپاره د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره ځواکمنه تؤګه ویل چي د اینسان سوچ د زوکړې په مهال لکه یوه سپینه او پاکه تخته وي. نهیرونه (*Ideas*) په اینساني خمیر کښې په ژوره تؤګه اغښلي نۀ وي بلکې هغۀ یي له خپله چاپېریاله زدکړه کوي. لنده دا چي ټوله اینساني پؤهه په تجربې باندې ولاړه ده.

source: *http://2.bp.blogspot.com*

(c) ketabton.com: The Digital Library

جان لاک به ویل: راځي چي داسي وګڼو چي دماغ د یوهٔ سپین کاغذ په شان دي، چي هیڅ نهیرونه (*ideas*) نهٔ لري؛ نو چي نهٔ یې لري نؤ بیا دا سدبد له کومې خوا راځي؟ دا دومره بې پایه او رنګارنګ چورتونه او اندونه راځي له کومې چي اینسان لګیا وي او په دغه سپینه تخته باندي یې کرښنه کوي؟ د دغې پوښتنې ځواب بس په یوهٔ ټکي کښې ورکېدلای شي، **تجربه**.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېنې دیسکارتس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجوني (*rationalism*) مخامخ په ټکر کښې وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلګې په توګه خداي، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي ریښتینولي یې یوازي د سدبد د رڼا په مټ پېژندل کېدلای شي. نؤ لځکه خو «لاندېزن» ورته ویلای شو.

Source: http://www.daviddarling.info/images

مګر لاک هم تجربه په دوؤ بېلؤ ډولونؤ وېشله: بهرني هوښ *(external sensation)* او دننه هیندارونه *(internal reflection)*

فیلوسوف اېټاینې کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کښې د لاک فلسفه نؤره هم په اولس کښې نامتو کړه. هغه په خپله لیکنه *(Essai sur l'origine des connaissances)* کښې په د هوش یا اوسانو په رؤل خورا ټینګار کولؤ.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخي هغسي دي لکه څنګه چي لا مېټغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندي کړي دي چي بنسټ یې متروال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هیندارونې رول ټینګار کولؤ او د ماغ د وړتیاؤ رول یې هم منلؤ. له دې سره هغه په موږ کښې دننه په هغې تلوسې باندي هم باور لرلؤ چي موږ په خوشالۍ پسې ګرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مګر کونډیلاک بیا دا ګاینونه نهٔ منل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنې د تنګوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس کښې وه. په کليسا کښې د ښو خويونو او ښو کړنو ژبې خورا وده کړې وه. خو لاک چي بيا ايناسني پوهې ته په کومه سترګه کتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوزېږېدله. يوه داسي ژبه چي زموږ دننه نړۍ يې رسپړله، کېدلاي شي موږ ورته روانپېژندنه *(psychology)* ووايو، هغهٔ ټکي چي په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر نهٔ کارول کېدلو. لاک د ښوونکو په هغې ژبې باندي نيوکې وکولې چي بس تش د ګرانو، ناڅرګندو او ګډوډو توريو او ټکيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په کچمبچه پيل وکولو چي اينسان په دننه کښې غوړېدلي او غزېدلي پرته وه.

هغهٔ به ويل، زموږ پوهه لنډه او تنګه ده. راځي چي دا لنډ او تنګ بريدونه ومنو. ورپسي راځئ چي په دغو لنډو او تنګو پولو کښې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه کو. دا کار به هغهٔ مهال وکولاي شو کله چي د پوهې څېړنه وکوو او وبې پېژنو چي پوهه څنګه کار کوي. پکار ده چي موږ يې وڅارو چي زموږ نهيرونه څنګه رغيږي او څنګه يوتربله يوکيږي، او بيا څنګه په ياد کښې پاته کيږي. په دې ګرده چاره کښې موږ تراوسه پوري بېخي ناګاه يو.

(c) ketabton.com: The Digital Library

روانپېژندنه او ناول

کومه روانپېژندنه چې په ۱۸ پېړۍ کښې پېژندل شوې وه هغې کچ مېچه او سکښت د لاک لخوا شوي ؤ. د لاک ليکنه د ادب د هغه ډول سرچينه ګڼل کيږي چې ټول کار يې د « خپل ځان» له راشې درشې سره دي؛ داسې راشه درشه چې په «ځان» باندې اغېزې کوي ، په يوې ځانګړې سمچې کښې يې اچوي او داسې يې سکښي چې ښېخي يوه ځانګړې ښه غوره کوي.

په همدغه وخت کښې لارنس ستيرن (۶۸ – ۱۷۱۳) **د ټريسترام شاندي ژوندون او لېمون** (*The Life and Opinions of Tristram Shandy*) ليکلۀ. د لاک ليکنې په ادبي سدبد (فکر) ته دومره ژور ننوتلي ؤ چې تراوسه پوري بلې هيڅ فسفي ليکنې دا کار نۀ کړي ؤ او نۀ يې کولاي شؤ. پخپله د ښاغلي ستيرن په ناول کښې د لاک د سترې ليکنې انځور له ورايه برېښي.

د لاک اغېزې تر ښۆونځۆ او پۆهنتونۆ ډېر ليري ليري د ليکوالۆ ټولنۆ او لوستونونۆ ته ورسېدلۆ. اوس ډَولي اندیالانو (*fashionable intelligentsia*) د لاک له «نهيرونه او اندونه» پرته ښېخي ګوزاره نۀ شوه کولاي.

داستان د ريښتياۆ په چوپړ کښې

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې فلسفې او داستان په پرلپسې تۆګه پټپټاني وبله کولۆ. دغه ناول کښونکي زياتر د هغه دۆد زېږنده ول چې د روم له ستړواکۍ سره يې تړاو لرلۆ. مګر د ليتوالۍ (*Enlightenment*) په پېر کښې داستان ته نوې او ښېړنۍ دندې ور په غاړه شوې.

ناول له يوۀ داسې پېر سره ښېخي ښه سمون خوړلۆ په کوم پېر کښې چې يوۀ وګړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کښې ځانګړې او جلا لاره غوره کولاي شوه. هغۆ لوستونکۆ چې اګاهي او تلوسه يې ورځ په ورځ په چټکۍ سره پراخېدله د داسې کيسۆ او داستانونو کوټ (انتظار) کولۆ چې هم به په ازموينه باندې ولاړ ول او هم به په بې ساري به ول. کوم نهيرونه او سۆچونه چې به رازېږېدل ليکوالانۆ به لومړي هغه تر ازمۆينې او کتنې لاندې نيول؛ ادبي کړۀ وړۀ به يې لومړي مېچل او تلل او بيا به يې د ژوند له ريښتونيو اړخونۆ او لۆړي لۆدن سره پرتله کول.

د ليتوالۍ د ناول نکل به د يوۀ ځانګړي کس په ژواک راګرځېدلۆ. په کيسه کښې به د نړۍ د نابېرۆ پېښۆ د هغۆ اغېزو ځارنه کېدله چې په يوۀ وګړي باندې به د راشې درشې په ترڅ کښې کېدلې. ښاغلي **ديفوک** به ويل، چې بيا بيا د **لاک** هغه ويل زباتيري چې هر څه چې موږ ته راپېښيږي نو هله خو موږ ترې رغيږي؛ موږ همدغه څه يو بل څه نۀ يو.

هپې او غدی (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر اتلان او اتلانې پيدا شوې چې د نړۍ ښلابيلۆ سيمۆ ته به يې له سرابښتۆبه ډک مزلونه او سيلونه کول – په دې هيله چې ګوندې په داسې مزلۆ به يې خپل ژوند

(c) ketabton.com: The Digital Library

يو ځه شه شي. هغوي چي به کله له دوښمن، درغلۍ او وَرلا *(sex/seduction)* سره مخامخ شول نؤ د خپل برَم او نامه چورت به ډېر نهٔ وهلؤ بس خپله مؤخه به وهله.

موږ وينو چي زياتره په دغؤ ناولونؤ کښي ځانګړي کيردار د شؤ او بدؤ له يوې ستونزې سره مخامخ وي، او په دوه کښي هک پک ولاړ وي. زياتره دوي نابېره او ځاي پرځاي داسي کړښي کښلي دي چي موږ ته هر هغه خوزښت راښيي چي دوي يې هڅه کوي، او هر هغه تپاک او باړ *(impulse)* راښکاره کوي چي د دوي په ګوګل کښي توسيږي.

د فلسفيانؤ ناولونه

د ليتوال پېر ناولونه په ساده تؤګه فلسفي نهيرونه او اندونه په پؤر نهٔ اخلي، بلکې جوش پکښي پوکي او ژوند پکښي پينځوي. ځينه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترينو فلفيانؤ لخوا وليکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښي ترټؤلؤ زيات چي کوم ناول وپلورل شؤ هغه د ژان ژاک روسو (۷۸ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* ؤ. د مونټېسکؤ *Lettres Persanes*، د ولټاير *Candide* هم په درسته اوروپا کښي خورا ستره بريا په برخه شوه. ديدرؤ د شاهکار بيا *Jacques le Fataliste* ؤ.

والټاير په خپل ناول **کانديد** يا **اسره ګر** (۱۷۵۹) کښي يوازي په اسرې *(optimism)* باندي هنک (طنز) نه دي کړي بلکې د لايبنيز په اروايني *(Metaphysics)*، او د نيواک *(colonialism)* او کليسا په ګډون د هغهٔ وخت د ټؤلنيزې اډانې په ټولؤ ډولونؤ پوري يې خندلي دي، ان د ورسي اډانه *(system of logic)* يې هم نهٔ دي پرېښيي. ناول په خپل اتل، **کانديد**، پسي روان دي؛ دي چي د هغه وخت په بلده او پېژندل شوې نړۍ کښي هرچرته ځي نؤ د دوترونؤ او ديوانونؤ په دستورونؤ او خويونؤ کښي چي کومه چالاکي، دروغ او لېونتؤب پروت دي بربنډوي يې. له کانديد سره چي ځوک ملګري دي هغه ډاکټر پانګلؤس دي چي د لايبنيز د اډاني بې ورسي اوتې بوتې يې د تؤتي په څېر يادې کړې دي. هغه په ورراسه *(logic)* باندي بېخي ټينګه ګرؤهه لري. د ژوند په ټؤلؤ ريښتياؤ باندي سترګې پټوي او وايي چي زموږ له «شتون» سره چي کوم ربړونه او ګډوډي له لويه سره مله ده د هغې سپړنه او پېژندنه موږ د اروايني *(metaphysics)* په زؤر ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دې موندنه پاي ته رسيږي کله چي وروسته کانديد پوه شي چي کار او زيار تر خوشو اټکلونؤ او اسره ډېر ګټور دي.

ښاغلي برمانو (*Noble Savage*)

په ۱۸ پېړۍ کښي سيل، سمندري سوداګري، سپړنه او لټون خورا زيات شؤ. د دغؤ مزلونؤ او سيلونؤ له برکته د پؤهنې يوه ځانګړې څانګه راوزيږېدله. دغې څانګې ته «پرتليزه اينسان پېژندنه » يا *comparative anthropology* وايي.

په کال ۱۷۶۷ کښي فرانسي څېړدونکي، لوي انتوني دي باوګاينويلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سيمي ته ورسېدلؤ. په ۱۷۶۹ کښي تورن کوک هم دغې سيمي ته ورغلؤ او پوره څلؤر مياشتي يې د وېنيس ستوري د لېرد لندراه وکوله. باوګاينويلي چي پخپله هم د روسؤ د لارې

(c) ketabton.com: The Digital Library

لاروي ؤ، په تاهيتي کښې يې د « ښاغلي برمانو » يا (noble savage) ټؤلي ځانګړنې ومونډلې.

د دوؤ ټاهيتيانؤ نجونؤ انځور چې پال ګاګين په ۱۸۹۹ کښې جوړ کړ

source: www.metmuseum.org

A Tahitian Couple

source:www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښاغلي باوګاينويلي به ويل چي د تاهيتيانو د وَرلا (*sex*) خويونه ښځي جندون (*nature*) ته نيژدې دي. او زموږ د سوچ ښځي اپوته دوي خو تر موږ زيات ښارندوي (*civil*) دي. او ښاغلي کوک به بيا ويل، زه تاهيتي خوشال او ارام ژوند د اوروپا له چټل او ياغي ژوند سره ښځي نهٔ شم پرتله کولای.

ښاغلي ديدېرو بيا په خپلي ليکني کښي د اوروپا دوږدونو او خويونو د ارزوني او غندني لپاره د تاهيتيانو « سپېڅلي لېمهٔ » وکارول. هغه په خپلي ليکني کښي زبات کړه چي د اوروپايانو لپاره چي کوم دوږدونه او خويونه ښځي سم او تؤلي او سور برابر دي هغه د سپېڅليو تاهيتيانو لپاره بيا ښځي بې سوره او ناپريت دي. له وروسته نو د پاريس او لندن د سيانهٔ او هوښيارو ليکوالانو دې ګاي ته ورپام شو. هغوي به پوښتنه کوله او ويل به يې چي دا د « ښارنتوب » يا (*civilization*) نوم خو له هغو سپېڅلو او پاکو وګړو سره ښه جوړېږي چي د جنوبي سمندر په ټاپوګانو کښي استوګن دي نهٔ د ۱۸ پېړۍ د اوروپا له ټولني سره چي په ښځرته توګه چټله او ناپاکه شوې ده.
د ښاغلي برمانو يا په بله مانا (يو ساده اولس) نهير د ۱۸ پېړۍ په ادب کښي ريښه ونيوله. هر ليکوال به په خپلو ليکنو کښي لوستونکو ته يو ځانګړي (برمانو) ورپېژندلو. مونټېسکو په پارسي شهزاده باندي پيل وکولو؛ ولټاير کانديد د تل لپاره ژوندي وساتلو؛ بوفون بيا د بيدار ادم په نامهٔ لوستونکو ته وروپېژندلو؛ روسو بيا پخپل ځاي د برمانو ازموينه وکوله چي خپل پاته ژوند يې په يوازيتوب کښي تېر کړو.

پارسي ليکونه

مونټېسکو (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چي پوره نوم يې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانو په کؤرنی کښي پيدا شوي وُ او د بؤردو د سيمي د پارليمان په ميراس ورته پاته شوي وُ. په ۱۷۲۱ کښي هغهٔ په هالنډ کښي په ناڅرګند نامهٔ يوه داسي ليکنه خپره کړه چي په ۱۸ پېړۍ کښي په اروپا کښي د واکمنانو په چپه له اغېزناکترينو ليکنو څخه يوه وه. د دې ليکنې نوم وُ، **پارسي ليکونه** يا *Lettres Persanes*

مونټېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوؤ پارسيانو، اوسبېک او ريکا د هغو ليکونو لړۍ ده چې هغوي د پاريس د استوګنې او نوؤرې اوروپا ته د مزلونو او سيلونو په مهال ليکلي دي او خپلو کورونو ته يي لېږل رالېږل شوي دي. دواړو پارسيانو د اوروپا د سيل او مزله کيسه په خپلو ټکيو او ډول وړاندې کړې ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونتېسکو په پارسي ليکونو باندې څرګندونې وکولې. هغه وويل چې په دوديزو ناولونو کښې ليکونکې يوازې هغه وخت له لارې څخه يوې يا بلې خوا ته د اوښتلو اجازه لري کله چې دغه اوښتل پخپله يوه نوې کيسه پېنځوي. مګر د « ليکونو» په ډول بڼه کښې ليکونکې د لوبغاړي او پېښې په هکله ډېر اړ نه دې بلکه کولای شي چې خپل فلسفې، سياسي او چلندي اندونه او انګېرنې په اسانۍ سره يکښې ځای کې او په يوه ناليدلي ځنځير تړلي پېښې وبله وپېيي.

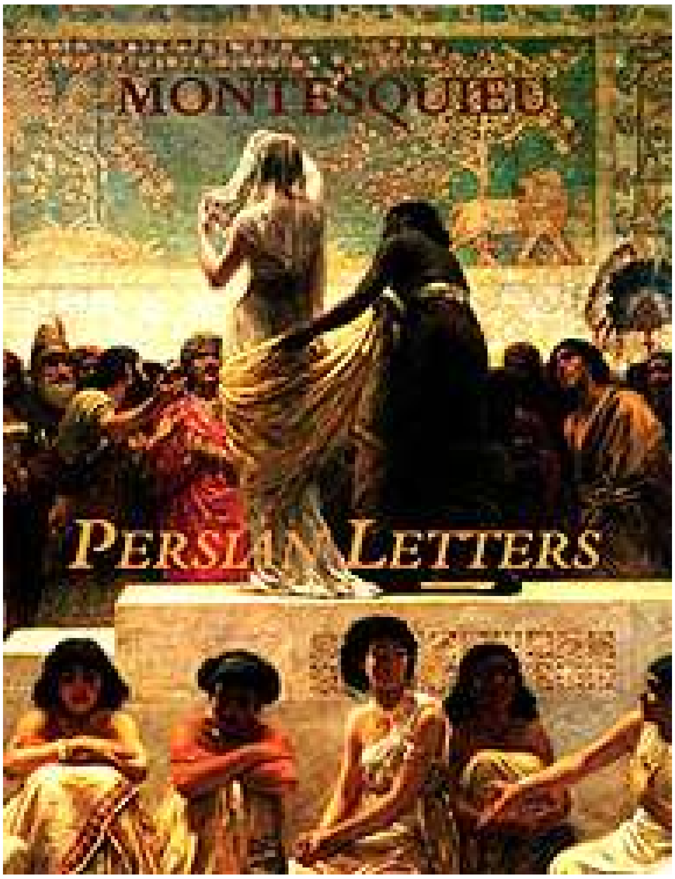

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسې ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول ؤ.

په ډېري ليکونو کښې د فرانس د پرګنو او ديوانونو په هکله څرګندونې شوې دي. د پارسي سيلانيانو په سترګو ځينه ببخي منل شوي دوؤدونه ډېر ناپريت لکيږي. که څه هم دوي ناولده دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

مګر د ازاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چي ځايي او سيمه ايز دؤدونه له جهاني او جندوني (*natural*) هغؤ څخه بېل کي او تر منځ يې توپير وکوي.

د بېلګي به تؤګه ، په ليک ۳۰ کښې، ريکا خپل ملګري ايبين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرګون په هکله ليکي چي هغوي يې د کاليؤ او دؤديزو ختؤ (جامؤ) په باره کښې څرګندوي. هغه ليکي، « کله چي زه دلته راورسېدلم نؤ دوي ما ته داسي کتل ته به وايې لکه زه چي له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانؤ او ځوانانؤ، ښځؤ او کمکيانؤ ټولؤ لېواله ول چي ما ته وګوري. څه به دي سر خوږ وم لنډه دا چي بل به هيچا ته دومره نهٔ وي کتل شوي لکه ما ته چي وکتل شول.»

نؤ ځکه خو ما پرېکړه وکوله چي پارسي کالي ښځي پرېږدم او پر ځاي يې اوروپايي کالي اغږوستل پيل کم. له دې ازموينې وروسته ما ته خپل ريښتوني ارښت څرګند شي چي زه څومره ارزم. چي ګرد بهرني سينګارونه او ډولونه مي ايسته واچول نؤ هله په دې وتوانېدلم چي د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغهٔ ګنډونکي څخه زما ګيله ښځي پرځاي ده چي زه يې د سترګؤ په رپ کښې د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه ببېرخي کړم؛ ځکه چي په يوه شېبه کښې يې زه په يوهٔ داسي تشي کښې واچولم لکه زه چي ښځي هيڅ شتون نهٔ لرم.

مونتېسکؤ د واکمنی په ستؤ او تمبؤ باندي په اغېزناکه تؤګه هنکونه او ټوکي کولې. يوه هم په هغؤ کښې کليسا وه.د بېلګي په تؤګه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښې ايبين ته داسي ليکل کوي:

ښې چارې،

پؤپ د ميسهانؤ مشر دی؛ هغهٔ يو ډېر لرغونی بوت دی چي اوس يې هسې تش د خوی له مخې بندګي کيږي. يو وخت خو هغهٔ خورا ځواکمن ؤ، ان چي باچهانو ورڅخه ترهه کوله، ځکه چي به دوی دومره په اسانۍ سره تختنه کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چي اوس زموږ پرتمي‌ن او له برمه ډک سولتانان چي د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تختنه کوزولای شي. مګر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نهٔ کيږي.... نؤر شيخان چي کله کله سره يو ځای راټؤل وي نؤ د ګرؤهې (عقيده) چارې ترسره کوي. مګر کله چي يې هر يوازي يوازي وي نؤ د دوی تر ټؤلؤ لؤی کار دغه دی چي وګري له مسبهي ګرؤهې څخه بېزاره او بېلا رې کي.

ما اورېدلي دي چي په سپېن او پورتګال کښې ځينه داسي دروېشان او ملنګان هم شته چي ښځي ټوکې او خوشالي نه کتلای شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختې سختې سزاګانې ورکوي او په اؤر يې داسي سوزوي ته به وايې چي سرې نهٔ ؤ بس ګينګرخل ؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

کله چي د کلیسا چارواکي په دغسي لیکنۀ وبوږنېدل او وَ به خشمېدل، نۀ مونتېسکۀ به ورته وویل چي پارسیان خوران خو نابلده دي ببخي زموږ په دۀد او دستور نۀ پوهیږي.

په لیک ۲۴ کښي بیا د فرانس د باچا په هکله لیکي:

ښبي چارې،

په نۀرۀ ګایونۀ سببره، دغه باچا یو لوی جادوګر هم دی. دۀ د وګړیۀ سۀچ هم په خپل ګورت کښبي نیولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سۀچ په هغې خوا اړولای شي. د ببلګي په تۀګه که چیري په خزانې کښبي یوازي یو میلیون روپۍ وي ، او دی دوۀ میلیونۀ ته اړتیا ولري ، دی بل څه نۀ کوي بس دومره هغوی ته وایي چي یوه روپۍ د دوۀ روپیۀ برابره ده، او بس دوی هرومرو پرې باور کوي.

او که چیري دی په یوۀ ګران او سخت جنګ اخته وي او روپۍ هم ورسره نۀ وي ، دی بس یو کاغز دوی ته په لاسونۀ کښبې ورکوي او ورته وایي چي دا به د روپیۀ کار ورله وکوي، دوی یې هم بې له درنګه او بې پوښتنې مني.

په درناوي
ریکا

(c) ketabton.com: The Digital Library

[illegible]
Carle Vanloo
A Sultana at her Tapestry Frame
with a Companion, about [illegible]
Oil on canvas, [illegible] cm
The State Hermitage Museum,
Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکوٍ ته چي کوم څيز زيات خوند ورکړي ۇ هغه د د هغه هرم يا سراي د ورلا او اوپرَوالي (erotic and exotic) ګډه کيسه وه چي پارسي سيلانيانوٍ تر شا پرېښودي ۇ. د پيل په يوهٔ ليک کښې د اوسبېک مشر خواجه سراي په خپل تؤر بخت ماښېجن دي او د دهٔ يوه مېرمن بيا څکه ګيله منه ده چي مېړه يې په کؤر کښې نشته او دا يې د وَرلا له تپاکه کړېږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغې په خپل مېړه ته لیکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شپې سختې یادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې... ځومره بدبخته وې هغه ښځه چې په بدن کښې یې باړ او تپاک په غوځنګونځ وي مګر دَ دې یکیوازې مېړه، هغه ځؤک چې د دې باړ ورماتولای شي، هم په دغه وخت کښې هلته نۀ وي؛ دا چې یوازې ځان له پاته وي نؤ خود به د نیمګړېؤ ارمانؤ په تؤپان کې کړېږي او وخت به همداسي ابته ورباندې تېرېږي.

پارسي لیکونه، له توښه او غباره ډک ناول دي؛ یو داسي ناول چې د وَړلا (*sex*) کړاو او ناارامي له ورایه پکښې بریښي. پارسیا «فلسفیان» په اوروپا کښې په خپل یانۀ او مزلۀ کښې د **لوېدیځ** د وَړلا بندیزونه (*sexual taboos*) له خپلؤ هغؤ سره پرتله کوي. مګر له بده مرغۀ ځومره زیات چې پارسیان پؤرېژني (مسافر) له کؤره لیري پاته کیږي هغومره په ختیځ هرم *(Seraglio)* کښې ګډوډي زیاتیږي.

مؤنتېسکؤ ته **هرم** د زؤرواکی یوه نخښه بریښي، یوه داسي چاره چې ببخي ناجندونه (*unnatural*) ده. په دې کښې هر کس په چټلی او درغلی اخته وي. خواجه سرایان (نرښځیان) چې له وَړلا ځخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پؤر د واک ډېرولؤ په بڼه واخلي. په اوسبېک باندې په ټؤلؤ مېرمنؤ کښې روخسانه ګرانه وه. مګر هغې په خپل وروستني لیک کښې هغه ته ولیکل،« *ما له خپل زؤرواک م□□ه سره جپا وکوله* ». وروسته هغې خپل ځان په زهرؤ باندې ووژلؤ.

د مؤنتېسکؤ ناول په بازار کښې داسي پلورل کېدلؤ تا به ویل چې خوږه او سوچه ګوړه ده. په یوۀ کال کښې لس ځله خپؤر شؤ. مؤنتېسکؤ په ۱۷۱۷ کښې وادۀ وکولؤ. د هغۀ ټولنیز او کورني ژوند خورا بریالي ؤ.

هغۀ به ویل، زه د اوسبېک او ریکا په لاره روان شوم او د اینګلستان په ګډون مي ټؤله اوروپا وکتله. په ۱۷۲۶ کښې هغۀ په پارلیمان کښې خپله چوکی وپلؤرله او خپل ځان او وخت یې کاري لیکنؤ ته یوې خوا ته کړؤ. په ۱۷۴۸ کښې کله چې هغۀ د ړندېدلؤ او پیسؤ له ستونزو سره لاس او ګرېوان، نؤ یو داسي لوستني (کتاب)، **د کانون اروا** یا (*The Spirit of Law*) یې خپؤر کړؤ چې د ۱۸ پېړیَ له اغېزناکترینؤ سیاسي لوستیؤ ځخه یو ؤ.

ولټایر اینګلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارؤ (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته یې د **ولټایر** نوم غوره کړؤ په پاریس کښې زؤکړي ؤ او د جسؤیټانؤ لخوا یې رؤزنه شوې وه. هغه لومړنی ادبي بریاوې هغه مهال وګټلې کله چې یې اویډیپس وېرنه *(The Oedipus tragedy)* په نوي ډول ولیکله. ورپسې یې د باتوریَ داستان *La Henriade* ولیکلؤ چې پکښې یې د فرانسي د زغم لرونکي باچا، اوم هینري، نکلونه او داستانونه بیا له نوي سره ولیکل. په دغه کار ولټایر له لوي پینځلم، له رانیَ، او د اورلین له ډېوک ځخه نغدې پېرزؤینې وګټلې. مګر ولټایر په هنکې شاېریَ او ټؤکؤ ډکو نزمونؤ کښې هم خورا بدنامه ؤ. په ۱۷۱۷ کښې هغۀ یو کال په باستیل کښې پاته شؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

یوه ورځ یې له یوهٔ سردار، شاویلایر دي روهان، سره خرې کښېښودلې او ورته ویې ویل چې هدیرې دې ورسره ووځي.

همدا سوب ؤ چې هغه د هیواد پرېښوډلو پرېکړه وکوله. په می ۱۷۲۶ کښې هغهٔ اینګلستان ته ورسېدلو چېرته چې هغهٔ پخپله ځان دوه کاله پوریژني(*exiled*) کړؤ.

ولټایر

source:www.ymca-coll.edu

له اینګلستان څخه لیکونه

د مؤنټېسکؤ لیکونؤ خو د فرانسي ټؤلنې په دؤدونؤ او دیوانونؤ باندي سپک او نانبغ ګوزاونه کړي ول. د دغه ځاي سردارانؤ چې به کله هغه لوستل نؤ یو ډول ټؤکې به یې ګڼلې چې یوازي دوي ورباندي پوهیږي؛ ځکه مؤنټېسکؤ خو پخپله هم له دوي څخه ؤ. ولټایر بیا یو ارجل وګړي ؤ او د یوهٔ یونګر او مزَلي په تؤګه چې یې څه هم په پؤرژنی کښې لیدلي او کتلي ول هغهٔ یو ولیکل. د هغهٔ **د انګرېز میلت په هکله لیکونه** یا *Letters concerning the English*

(c) ketabton.com: The Digital Library

Nation ، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپاره شول او په ورپسي کال کښې د فرانس کښې د فلسفي لیکونه یا *Letters Philosophiques* په نامهٔ خپاره شول.

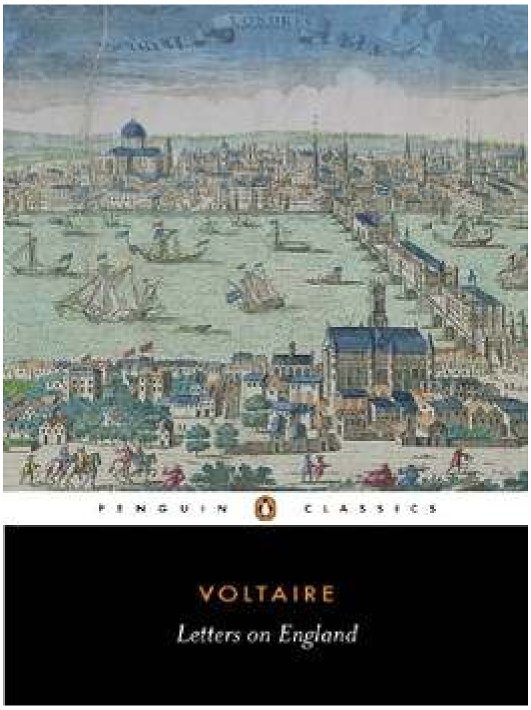

source:www.epubbooks.com

هغهٔ به ویل، ما انګریزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېرېؤ باندې د برید کولو لپاره وکاروله. زه ځانګړې توګه په اینګلستان کښې د ګروهې زغم او سهنې، ازاد سیاست او سوداګرۍ او د پوهنې ځواک او سبک په ما باندي نابېره اغېزې وکولې.

د ولټایر **لیکونه** « د زړې واکمنۍ په چپه » غورزول شوي لومړني بم ګڼل کیږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولو وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوې شمارې وسوزولې او په بیا خپرولو، چاپولو او پلورلو یې چورلټ بندیز ولګولو.

ولټایر د اینګلستان د دین په هلکه

د اینګلستان په هلکه د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغهٔ څلور لیکونه د **کوېکرانو** د ګروهي په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په رېښتوني توګه د اروا او کاري ارزښتونو یوځای کول د ولټایر لپاره خورا په زړهٔ پوري ول. که څه هم دهٔ به په هغوي پوري هم کله کله نرۍ نرۍ ټوکې کولې، مګر په دهٔ باندي دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چي د **کوېکرانو** په ګروهه کښې پادري هیڅ برلاسي نهٔ لري؟

دهٔ له **کوېکرانو** څخه وپوښتل، تاسي د لمانځه لپاره ملا نهٔ لرئ؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغۀ یې پوښتنه داسي ورغبرګه کړه:

نۀ، زموږ ګرانه دوسته، موږ ټول پخپله دا کار د ېر په ښه تؤګه کولای شو. خدای دي نۀ کوي چي موږ به دومره زړۀ ورکیږو چي بس یوازي یوۀ ځانګړي کس ته وو ایو چي په دودینې (یکشنبې) د سپېڅلې اروا هرکلی وکوي او نؤر ټول ګرۀ هندوی (Faithful) له دغۀ برکته بې برخې کو.

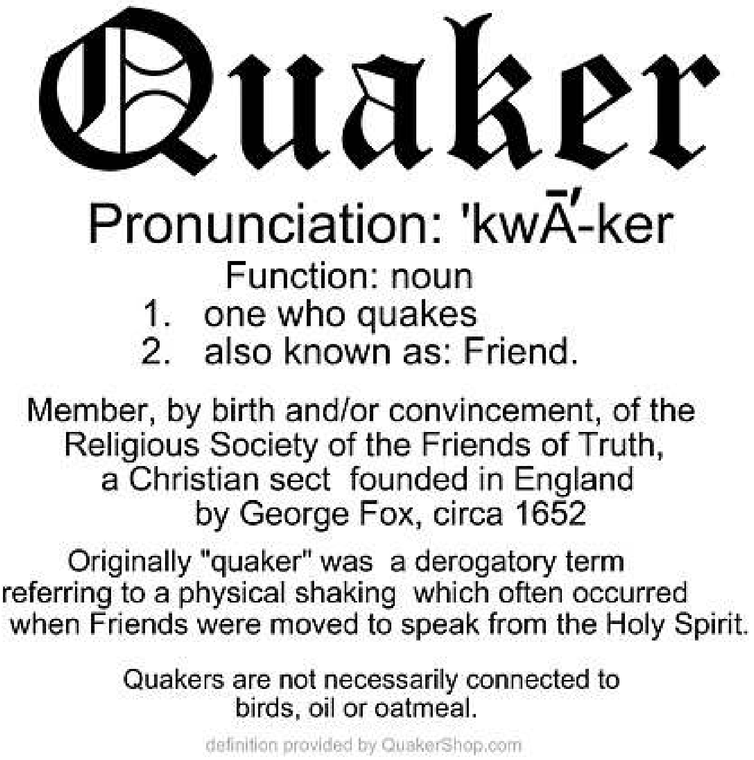

ولټایر انګلیکن، پریسبایټېرین او نؤرؤ ټؤلؤ دیني ډلؤ او ټپلؤ په باره کښې یو یو لیک ولیکلؤ. ولټایر ټؤل ژوند د کاتؤلیکې کلیسا د نَزغم او نَسهنې له تګلارې سره سخت چپ ؤ. مګر د دې مانا دا نۀ وه چي هغۀ له دینه بېخي بې پروا ؤ. بلکې اپوټه ټؤل ژوند هغۀ مخکې ؤ او د دین سؤري ورپسې روان ؤ.

یو ځاي خو یې لا دا هم لیکلي دي: *«که چیري خدای شته هم نۀ وای، هغۀ پینځول شوی ؤ.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

خپلواک سوچ او سوداګري

ولټاير چي کله په اينګلستان کښې استوګن ؤ بيا به هم کله کله د خپلې سوداګرۍ د خسمانې لپاره فرانس ته په زغرده ورښکاره شو. ولټاير يو چالاک سوداګرؤ او په اټکل کولؤ کښې هم خورا تکړه ؤ. هغهٔ په سوداګري کښې ښې پيسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغهٔ د ازاد اند او چورت ساتلؤ جوګه ؤ او هم يې ژوند له خوښيؤ او ښاديؤ ډک ؤ. هغهٔ به ويل:

« همدې سوداګرۍ خو انګرېز ښارنديان Citizens وډان کړي دي او هم يې له هغوی سره مرسته کړې ده چي خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بيا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده،او په دې توګه د دغه کام سترواڵي جوړ شوی دی. »

تاسي ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چي تر ډېرو درباروڼو يې هم برَم او پرتم زيات دی، هلته به تاسي د ډېرو ميلتونؤ استازي ووينئ چي د اينسانانؤ د ښېګړې لپاره به وبله راټول شوي وي؛ هلته يو يهودي، مهمدي او مسيهي داسي راکړه ورکړه وبله کوي لکه ټولؤ دين چي يو وي؛ دوی يوازي وَ هغؤ کسانؤ ته بېګرؤهې کاپران وايي څؤک چي ډيواليان شي...

د پارليمان په باره کښې

ولټاير وليکل: *« د مځکې پر مخ انګرېز يوازينی ميلت دی چي له خپل باچا سره يې ډغره وَوهله او په دې کښې بريالی شؤ چي د هغهٔ واکونه او ځواکونه راکم کي. له ډېرو هڅؤ او کړاوونؤ هغوی د سرکار او واکمنۍ يوه داسي ښه او کارنده اډانه ورغوله چي واکمن يې د ښؤ کړنؤ د ترسره کولؤ لپاره خؤ هر ډَوَل واکونه لري مګر د بدؤ لپاره يې بيا لاس او پښې ټينګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټؤل سرداران ډېر درانه او د برَم او پرتم خاوندان دي مګر نهٔ خؤ بېځايه غټې او لويې کولای شي او نهٔ مينځې او مريبيان لري. او اولس او پرګنې بيا بې له کومې پرېشانۍ د سرکار او واکمنۍ په چارؤ کښې پوره پوره برخه اخلي.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

AN EARLY ENGLISH PARLIAMENT

source: www.heritage-history.com

که څه هم ولټایر کله کله د اینګلستان د پارلیمان په اولسي جرګې کښې د سیاستوالؤ په کړؤ وړؤ پؤري نرۍ نرۍ ټؤکې هم کوي په تېره هغۀ مهال کله دوي له یوۀ بله سره په مرڼؤ او شخړؤ سر شي. مګر ولټایر چي کوم څیز تر به هر یوۀ زیات ستایي هغه د اینګلستان سیاسي اډانه ده چي کمې دستوري باچهۍ *(Limited constitutional monarchy)* باندي ولاړه ده.

ولټایر به ویل: له **ستر لاسونده** *(Magna Carta)* راهیسې اینګلستان په پرلپسې تؤګه د باچا او کلیسا له زورواکۍ څخه په خپلواکي ګټلؤ کښې بریالي شوي دي.

اینګلستان وړؤ وړؤ د کانون له برابرۍ اود ټیکس یوې داسي اډانې سره روږدي شؤ چي هیڅؤک ترې ازاد نۀ ؤ بلکې پر هرچا باندي یوشان لګېدلؤ. (په فرانس کښې څؤ لسیزې وروسته هم پر سردارانؤ او ملایانؤ باندي د ټېکس لګونه یوه غټه مرڼه وه. همدغې مرڼې هغه بڅري تازه کړل چي غرغنډې یې نړۍ د فرانس د اوښتنې *(Revolution)* په بڼه کښې ولیدلې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د لیتوالي سرخېلان

د لیتوالان سرخېلان درې انګریزي مړونه ول: بېکن، لاک او نیوټن. ولټایر خپله تر ټولو ستره لیکنه « لیکونه»، او الېمبرټ او دېدېروؤ خپل « پوهنټول» (*Encyclopedie*) هم وَ دغو درېیو بناغلیو ته ډالۍ کړې وه.

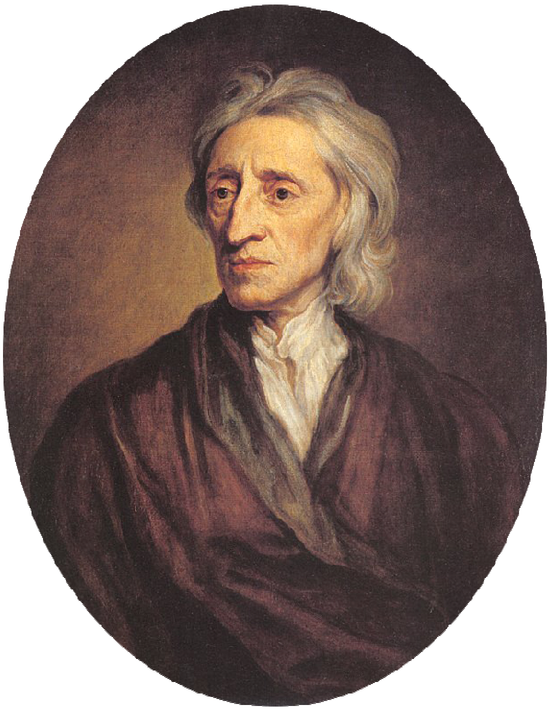

جان لاک

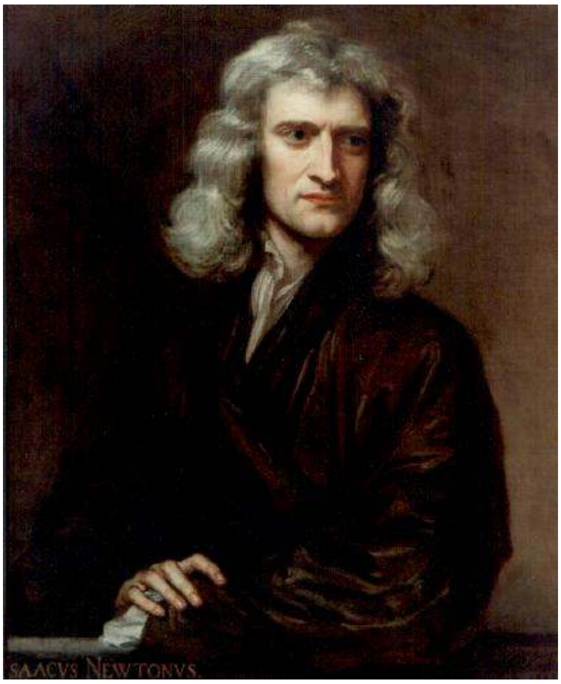

ایساک نیوټن

(c) ketabton.com: The Digital Library

فرانسیس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کښې تامس جیفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لایبربري) لپاره د دغؤ درېیو انګرېزي نباغلیو یو ګډ انځور راوغوښتلؤ. هغۀ به د دوي په باره کښې ویل: دوي د جندي او خویي پوهنؤ (physical and moral sciences) بنسټونه اچولي دي ... دوي درېواړه سترترین اینسانان ول چې تر اؤسه یې ساري نۀ دي پیدا شوي.

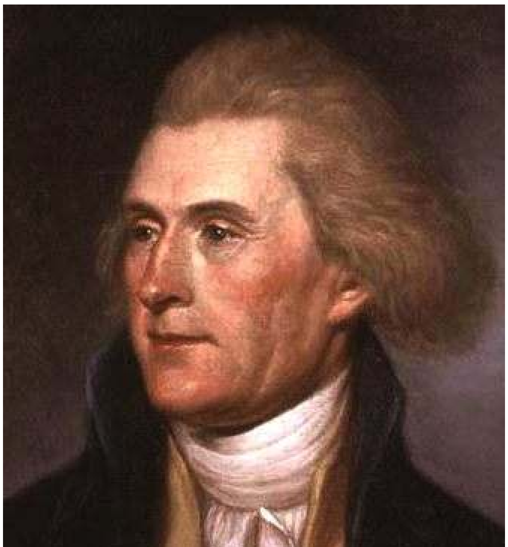

تامس جفرسن

(c) ketabton.com: The Digital Library

او ښاغلي فرېډريک میلښویر فؤن ګریم به ویل، مؤنټیسکؤ او ولټایر خو دواړه دغؤ سترؤ انګرېزي فلسفیانؤ شاګردان ول او د هغؤي په پلۀ یي پلونه کښېښودل. که دغه انګرېزان نۀ واي نو په فرانس کښې به فلسفه او ریښتیني (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېډریک میلښویر فؤن ګریم

د تجربوي فلسفې پلار

تر لاک پخوا فرانسیس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډګر کښې خورا زیات کړي ؤ. ټول هغۀ د «د تجربوي فلسفې د پلار » په نامۀ پېژني.

هغه به ویل:

«زه په پؤهنې کښې د یوې سترې سمونې لؤري کوم. زه د واکمنؤ لخوا راکړ شوې پټېې او رنډې ګرؤهې په کلکه ردوم او په ځای یې یوه داسې نرۍ خپلوم چې په هؤش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ویل چې پؤهنه د وني د څانګؤ غوندي وبله وېشلې ده. د دغې «پؤهنونې» غټې غټې څانګې د دماغ له دغؤ دېیو ځواکونؤ راټوکیږي: **یادې**، **انځؤرنه** او **ریښتیې**.

یادې:	د پخوانۍ پؤهې سرچینه
انځؤرنه:	د بدلې (*poetry*) سرچینه
ریښتینې:	د فلسفې سرچینه

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنونه

جان لاک او سیاست

د لاک اغېزې یوازې تر فلسفې پورې لنډې نهٔ وې. د هغهٔ سیاسي لیکنؤ هم په دیدېرؤ، جفرسن او د لیتوالي نؤرؤ سمونوالان باندې اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کښې پوربېژني (*exiled*) ؤ. دې له هغهٔ ځایه له خپلؤ دوؤ لیکنؤ« د واک تړونونه » او د «اینساني پؤهې په باره کښې یوه لیکنه» سره یو ځای اینګلستان ته راستون شؤ. دغه دواړه لیکنې یې په ۱۹۶۰ کښې خپرې کړې.

په دغؤ لیکنؤ کښې هغه په دې یوهٔ ګاي باندې ډېر زیات زؤر اچولؤ او ویل به یې، « *د اولس خوښې د سرکار د واکمنۍ یوازیني بنسټ دي.*» **په بله وینا هغه د** پښتؤ متل، چې په زؤر کلي نهٔ کیږي.

د سرکار د کارونؤ په باره کښې به یې ویل، «*سرکار بله هیڅ دنده نهٔ لري پرته له هغؤ درېیو لومړنیو دندو څخه د کومؤ د پوره کولؤ لپاره چې سرکار رغول شوې دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.*

لاک اولس ته وروښودله چې که چېرې یو باچا یا واکمن د اولس له خوښې پرته یوه خپلسرې واکمني کوي «نو بیا اولس هم ازاد دي چې د ځان غم پخپله وخوري» د یوهٔ زؤرواک له زؤراکۍ سره ډغره وهلؤ لپاره یاغیتؤب ښخې روا دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

ایساک نیوټن

د سر ایساک نیوټن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساینسي برياوې ډېرې سترې وې. نیوټن له ګاټفرېډ ویلهېلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په ګډه په **ګڼترې** *(Maths)*کښې د **شمېرَندې** یا (*Calculus*) په نامه یوه نوې مګر ډېره ګټوره لاره ورغوله . د نیوټن شاهکار لوَستني، چي (**د جندوني فلسفي شمېرندویه ستنې**) یې نوم ؤ، د خوزښتپوهنې په نوې توګه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نیوټن په دغه لوستني کښې د مځکې او نورو سپوږمیو د خوزښتونو او چورلېدلو په باره کښې د کېپلر او ګالیلیو کارونه خورا په ښه توګه وَبله يو ځاي او جوړ راجوړ کړل.

نیوټن به ویل: ما د جهان د اوډون او د سپوږمیو د خوزښت په باره کښې یوه داسي ستره شننه او څرګندونه د نړۍ مخې ته کښېښوډله چي په ګڼترې باندي ولاړه ده. ما د راکښنې *(Gravitation)* په باره کښې د یوه جهاني کانون وړاندیز کړي دي چي دا مي هم ویلي دي چي د هسک تشیال ناپایه (*infinite*) دي.

په کال ۱۷۰۴ کښې نیوټن په خپل دوَیم لوستَني (**لېمهٔ**) یا (*Optics*) کښې د رڼا د جندون او څرنګروالي په باره کښې خپلې پرېکړې ډاګیزې کړې. د دغه لوستني په پاې کښې هغه یو څو اټکلونه او ورسره یو څو داسي پوښتني هم ولیکلې چي بیا په درسته ۱۸ پېړۍ کښې د ساینسپوهانو لخوا پرې لټون او ګرویږنه روانه وه.

کله چي نیوټن خپلې لیکنې خپرې کړې نو د ډېرو ناساینسي لیکوالانو لپاره ښخي په زړه پورې وې. په هغو کښې یو پخپله ولټایر هم ؤ. دغو لیکوالانو به نو اوس داسي انګېرله چي دا جهان ښخي مېخانیکي دي ان چي پخپله نیوټن هم دومره چورت نهٔ ؤ وهلي. دوي به ویل چي د نیوټن د وینا له مخې دغه جهان یوه داسي اډانه لري چي پخپله ځان اوډي هم او سموي او برابروي یې هم.

د نیوټن د ګڼترې د فارمولو، د خوزښت کانون او نورو څرګندونو ښکلا دغه وه چي جهان یې په دومره ساده او اسانه توګه موږ ته راوپېژندلو چي پخپله نیوټن به دا چورت نهٔ ؤ وهلي.

ریښتیا خو دا ده چي پخپله **راکښته** یو له رازه ډک ځواک ؤ.

نیوټن، که د پوهنې یوه سامچه (*Model*)

نیوټن چي په جندپوهنې (*physics*) کومې برياوې تراوسه موندلې وې لیکوالانو غوښتل چي بېلګې یې د پوهنې نورو څانګو ته هم پراخې کي. مانا دا چي نیوټن د ریښتوني ساینس لپاره د یوې سامچې، نخچې یا بېلګې په توګه غوره کړل شو. د بېلګې په توګه ولټایر هیله څرګنده کړه چي یوه ورځ به راشي چي د جندپوهنې لارې او توګې به په تاریخ پېژندنه او لیکنه کښې هم وکارول شي. موږ غواړو چي اینسان په پوره او بشپړه توګه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چي په جندونپوهنې کښې ترسره کیږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیان

مؤنټېسکؤ، ولټایر، دیدېرؤ، روسؤ، بوفؤن، کاندیلاک، تورګؤت، کؤنډؤرسېټ، مؤرلېټ، دي هؤلباخ، هېلوېټیس، ګریم او راینال.

مؤنټېسکؤ او ولټایر چي کومه لاره پرانیستله نؤر ټؤل لیکوالان او رؤښندویان په هغې روان شول او په په ځانونؤ کښې یې یو داسي نوي ډاډ او باور وموندلؤ چي په پاي کښې جګړه ترې وزېږېدله. د پاریس په سماورونؤ، دېرؤ، هوجرؤ او هټیؤ کښې یو نوي کول را په ټوکېدلؤ ؤ. دغه کول ته یې ویل: فلسفیان.

دوي په د اند او چورت فلسفیان روښندویان او لیکوالان خو ول، مګرفلسفه یې پېشه او دنده نهٔ وه، او نهٔ هم دوي د پؤهنتونونؤ سترستر لیکوالان ول. بس دا د هغهٔ مهال د پاریس انځورنؤ، مرنؤ کشالؤ، ریښتینیؤ او ورسؤ چاپېرچل ؤ چي د لیتوالي دا سرخېلان یې وزېږول. په دغؤ ځایونؤ کښې به د لیتوالي د جنګره ځانګؤ غړي وَبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرګندول او چورتونه به یې وهل، لیکني به یې کولې او هم به یې په خپل منځ مرنې او کشالې وَبله کولې او هم به یې له نړۍ سره ریښتیني او ورسي کولې.

فلسفیانو د نوي جوش، ریښتیني، زغم او پرمختګ ملایان، سرتېري او خورونکي ول. ولټایر به هغوي ته په چیغؤ چیغؤ ویل چي وَبله یو شئ او یوه د ریښتیني ګوند جوړ کئ.

مګر د دغه غورځنګ په اؤډلؤ کښې لوي لاس د دېنیس دېدېرؤ (۱۷۱۳ – ۸۴) ؤ چي ګڼ شمېر جؤشنده (*Radical*) اندیالان یې وَبله یو کړل او د هغهٔ وخت د لیتوالی تر ټؤلؤ ستر کار د پؤهنګرده (*Encyclopedie*) په لیکلؤ کښې یې بوخت وساتل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

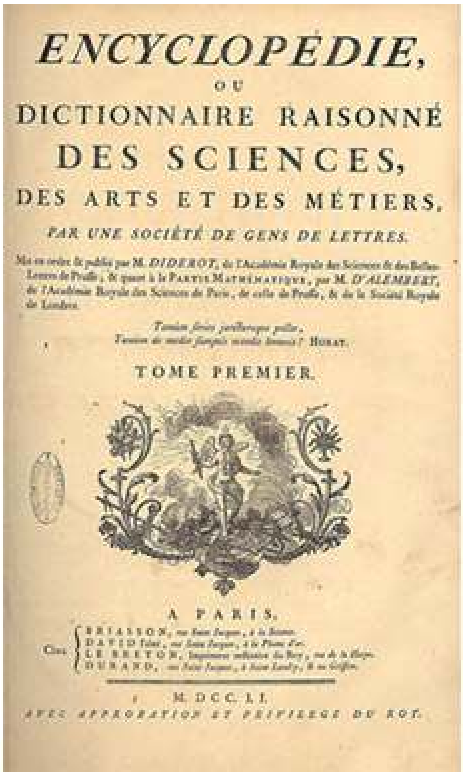
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
TOME PREMIER.
A PARIS,
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

ډېنس ډيډېرو

د فلسفيانو دوښمنان خورا خواشيني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتني کولې چې دا فلسفه يې بيا څه بلا ده؟ او بيا به يې په ځواب کښې ويل: دا په ټولني کښې يوه داسي بلا راپيدا شوې ده چې نه کوم دوډ مني او نه دستور، نه د ټولني سياست ته غاړه ږدي او نه يې دين ته. دا د داسي کسانو يوه ډله ده چې هر ډول ناپيريتي ته يې زړه وشي نو سرپه پرې نه کوي.

مګر پخپله پوهنګرده بيا د يوه فلسفي پيژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دي چي کرکه، دوډ، سرکوزي، ّبرم، يا په بله وينا هر هغه څه چي د ډېرو ماغزه بيې غلامان کړي دي، تر پښو لاندي کوي. هغۀ لومړي په ډاګه د خپل ځان په باره کښې چورت وهي، بيا ورځي د سپينو او سيده لارو لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او ريښتينې هيڅ هم په پټو سترګو نۀ مني.

د ليتوال غورځنګ مېرمنې

فلسفيان يوه ورژرولي جوړه کړې وه. هغوي ښېل ښېل کسان ول مګر په يوه ګېډۍ کښې وبله يوځاي شوي ول. په برتانيي کښې مېرمني له سماوارونو او ډېرو ښځه څه نا څه لرې ساتل شوې وې. (که څه هم کنجرۍ به کله هم دومره ډېرې لرې هم نۀ وې) په فرانس کښې بيا د

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیانو لویې لویې ناستې او غونډې به په سالونونو کښې ترسره کېدلې. په دغو سالونونو کښې به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توګه د اندیالی او پوهنې اترې او ورسې کېدلې. زیاتره به د ناستې مشري هم یوې مخَورې مېرمنې کوله.

که څه هم په فرانس کښې اندیالي یوازې او یوازې د نارینو کار نهٔ و مګر بیا هم د نجونو په پرتله زیاتره به هلکانو دې ډګر ته رادانګل. پخپله دایډېرو د ښځمنو خورا درناوې کولو او ویل به یې چې هغوې ښې اورېدونکې دي ځکه چې ډېر ښه غوږ ږدي. هغه به ویل، د ښځمنو د ګډون له کبله ډېرې وچ او ځیږه ګایونه هم خورا نرم او خوندور شي. موږ وروو له هغوې څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بیا دغه کړۀ وړۀ زموږ په لیک کښې هم راڅرګند شي او وځلیږي.

د مادام جیوفرین سالون

سالونونه به د **بارون دي هولباخ** او **هېلویتیس** غوندې فلسفیانو په کورونو کښې هم لګېدل. نۆرتېۆل سالونونه د مېرمنو ول. په دوې کښې میمه دو دیفاند، میمه جیوفین، مېله دې لا ایسپیاس او میمه نېکر ډېرې نامتو وې. یو سالون چلول خورا هوښیارې او چل غوښتلو چې اندیالان او لیکوالان پکښې خوښ او ماندوره واې او هم یې پوره پوره درناوې شوې واې. د پوهنګرده یا *Encyclopedie* د لیکوالانو ټولې به هم په لومړې سر کښې په همدغو سالونونو کښې پله راغونډېدلو او په همدغو ځایونو کښې یې په کار یې پیل وکولو.

د دغو مېرمنو کار یوازې سالونونه چلول نهٔ و. بلکې په هغوې کښې ځینه ځینه ډېرې تکړه اندیالانې او لیکوالانې وې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

میمه دي ایپیني (۱۷۲۶ – ۸۳) یوه ټیټکۍ، کمزورې مېرمنه وه مګر سترګو به یې هر وخت ځل وهلو. هغې تر ډېرو کلونو ولټایر او دیدېرو په خپلې میني کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون ګریم (۱۷۲۳ – ۱۸۰۷) باندې مینه شوه. هغې ته روسو هم ډېر خوند ورکولو که څه هم د هغهٔ د ژړ خشمېدلو د خوي هم ښه ورته پته وه.

میمې دي ایپیني به د ګریم د په مهالنۍ **د لیکوالی ټپال** یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې ښه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکنې به یې ورته کولې، په تیاتر او لوستنیو، به یې بیاکتنې کولې، او هم به یې په چوچ *(Economy)*، سیاست او فلسفې په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندرې او بدلې هم لیکلې. کله چې به ګریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړو نو د مهالنۍ چارې به هغې او دیدېرو ترسره کولې.

مارکوسې اېمیله دو چاټېله (۱۷۰۶ – ۴۹) تر ډېرو کلونو د ولټایر اندیواله او اینجل وه. دوي په کال ۱۷۳۳ کښې وَبله ملګرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن و او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتو کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې څخه یوه داسې پوهیالۍ ښځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلو. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلو او له ولټایر سره یې کار کولو، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پورې لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنۍ کښې هغې نوي مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینټ لامبرټ وموندلو او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مګر له زېږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړینې ډېر غمجن و. هغه به ویل « ما د ۲۵ کالو ملګرې وبایلله. هغه یوه تکړه سړې و مګر یو خلېت یې لرلو چې هغه ښځه وه .»

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانو به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړي ګام کښې هغوي د خپلو ملګرو فلسفیانو لپاره لیکل چې په یوه جهاني جال کښې وَبله پیېلي او تړلي ول. مګر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینګلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مګر په نوُره اوروپا کښې هغه د یوې وېرونکې درستې په توګه د اندیالانو په چپه کارول کېدل. هرې چاپونې او خپروني به د سرکار لخوا اجازې ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوتوالان ډېر ژر په دې پوه شول چې د لوستنیو (کتابونو) سوزول ګټه نهٔ کوي بلکې لا یې نامتو کي او بیا یې په پلوَر کښې هم زیاتوالي راشي. نو د سوزولو پرځاي به ښه دا وي چې پلورونکي او چاپوونکي بندیان شي او لوستني یې ولکه شي. په دې توګه به د هرچا خولې بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا *(Industry)* او تیخنیکپوهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمزواټ (۹۱۷۳۶ – ۱۸۱۹) یو تَوښ اینجن *(Steam Engine)* جوړ کړو چې ډېر چټک او کارندهٔ و. د هغهٔ ځواک مېچلو لپاره یې د اس زوَر یا (*Horsepower*) یاوي *(Unit)* هم دوُد کړو. د مشین پېر هغه مهال پیل شو کله چې د برتاینې په ډاربیشایر کښې د تَوښ د ځواک

(c) ketabton.com: The Digital Library

او د اوسپنې د بټیو تر منځ نیژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتانیه د رغااوښتني *(Industrial Revolution)* منځي *(Centre)* شو. جېمزواټ به ویل، « زموږ هیواد د نړۍ کارهټ *(Workshop)* دي »

جېمز واټ

د جېمز واټ توبښ اینجن

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنګرده (*Encyclopedie*)

د لیتوالي تر ټولو زیاته له کریشمې ډکه زېږنده او اغېزناک یادګار پوهنګرده (*Encyclopedie*) ؤ. په لومړي سر کښې دا د ایفرایم چېمبرس د سایکلوپیډیا، چي په ۱۷۲۷ کښې په اېډنبرا کښې خپره شوې وه، د ژباړې او بیاکتنې په توګه پیل شوه. ډېنیس ډېډېرو او **ژان لي روند دي الېمبرت** دې کار ته ملا وتړله.

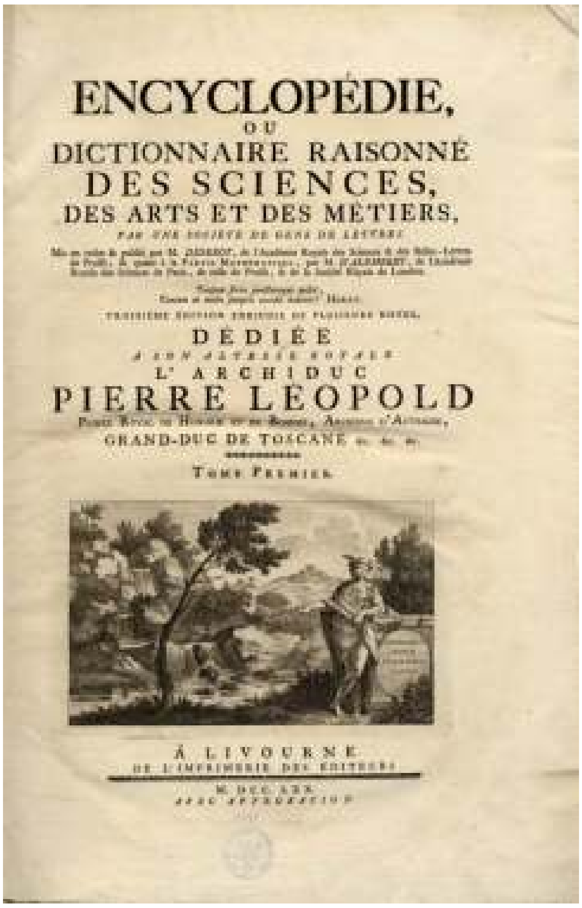

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
DÉDIÉE
L'ARCHIDUC
PIERRE LEOPOLD
GRAND-DUC DE TOSCANE
TOME PREMIER.
À LIVOURNE
M. DCC. LXX.

پوهنګرده

د پوهنګردې لومړي ټوک (ټولنګرده، یا د پوهنې، هونرونو او کارونو د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کښې راوَتلؤ. په پورې کېدلؤ یې ۲۰ کاله تېر شول. کله چي بشپړ شؤ نؤ ۷۲،۰۰۰ بېلابېلې لیکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکښې ول.

دي المبرت یو شمېرپوه ؤ نؤ ځکه به یې همېش ډېر درناوي کېدلؤ مګر په ټولنګرده باندې زیات کار د دیدېرؤ لخوا ترسره کېدلؤ. دیدېرؤ په د لیکوالانؤ په راپیدا کولؤ کښې خورا بریالي ؤ. په دغؤ لیکوالانؤ کښې د مؤنټېسکؤ، ولټایر، چارلس دکلوس، روسؤ، ساموېل فورمي، دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هولباخ، مورلي، اندرې تيوفيل دي بوردیو، جاکس دي واکانسمن غوندي فلسفيان هم ول. وروسته له هغه سره چوالير دي جازکورت (۱۷۰۴ – ۹۹) مرسته پیل کړه چې پخپله تازه د لیتوالي غورځنګ ته راغلي ؤ او یو نهٔ ستومانه کېدونکي مېړني ؤ. هغه د ډیدېرو غوندي پخپله هم په سلګونؤ لیکنې وکولې او ورسره ورسره به یې د هغې ډلې د کار ځارنه هم کوله چې د لیکنؤ په اوډون او سریښتي کښې بوخته وه.

ژان لی روند دي البمبرت

پؤهنوَنه *(Knowledge Tree)*

دي المبرت چې د پؤهنګردې لپاره کومه لومړنی کښنه وکوله په هغې کښې یې ولیکل چې زه به لوستونکؤ ته د پؤهنې د بېلابېلؤ څانګؤ په هکله یوه کتنه وړاندي کم او دا به هم ورته جوته کم چې دغه څانګې څنګه د یوې ونې غوندې په تنه او ولیؤ کښې ببرته وبله یو کیږي. دهٔ د دغهٔ کار لپاره هغه انځور وکارولؤ چې پخوا یې بېکن کرښنه *(Diagram)* کړې وه او بیا وروسته چامبر په پخپلي سایکلؤپیډیا کښې اچولي ؤ. المبرت به ویل: د بېکن غوندي زه هم دا باور لرم چې د پؤهنې بېلابېلې څانګې نبغ په نبغه د دماغ له وړتیاؤ او ځواکونؤ سره تړلي او اخښلي دي.

مګر سره له دې بیا هم کله کله داسي کېدلاي شي چې زموږ هؤش او سَدبَد د ریښتینی موندنې لپاره لاره پیدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پؤهنونې کښې د کلیسا دودیزؤ اندونؤ ته په درنه سترګه نهٔ کتل کېدل او د پؤهنې په کتار کښې ډېر کښته ځاي ورکړ شوي ؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د تاریخ «سترترین مېړني » څوک دي؟

المبرت په خپلې لومړنۍ کښنه کښې دا هم ولیکل چې د تاریخ « سترترین مېړني » باچهان او سوبه وال نهٔ دي بلکي پوهان او فلسفیان دي. المبرت وايي چې دغه مېړني د بېکن، ډېکارټ، نیوټن، لاک، ګالیلیو، هاروي، هوینز، پاسکل، فونټنېلې، کونډیلاک، مونټېسکو او روسو غوند کسان دي. دوي وشړل شول او ورټل شول، مګر بیا یې هم د راتلونکي کول لپاره په یوازي سر جګړه وکوله. دوي د خپل همځولي کول لخوا سپک شول مګر نوي کول یې پرځاي او پوره پوره درناوي وکولو.

د اوستکارۍ، کاریګرۍ او پونګۍ ستاینه او لؤینه

په پوهنګرده کښې د کاریګرۍ، اوستګارۍ، میستریتوب، ترکانۍ، اوبدنې، خټګرۍ او ورسره ورسره د پونګۍ او بنجاریتوب خورا ډېره ستاینه او لؤینه وشوه. په پوهنګرده کښې د دغه کار لپاره ځان ته ګوښې یوه پراخه او اوږده برخه ټاکل شوې وه چې سرلیک یې **توکي** *(Material)* و. پوهنګردې له ساینسونو او هونرونو سره سره اوستګارۍ، کاریګرۍ، پېښو، دندو او کارَندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وکوله.

دیدېرو، چې پخپله هم د یوهٔ پېښ زوي و، دغه کار ته ډېره پاملرنه کوله. هغهٔ په ټول فرانس کښې ګرځیدوړ او کوز پاس وګرځېدلو او له کاریګرانو، پېښانو، ترکانانو او نورو بېلابېلو میستریانو سره به یې مرکې، غورې او اترې کولې او د هغوي د کار او دندې په باره کښې به یې اګاهي راغونډولې. دیدېرو به ویل، « ما به هغوي ته زارۍ او جګۍ کولې چې زما لپاره یوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ کي او زما مخې ته دي یې کښېږدي چې زه یې کرښنې (*Drawing*) وکاږم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

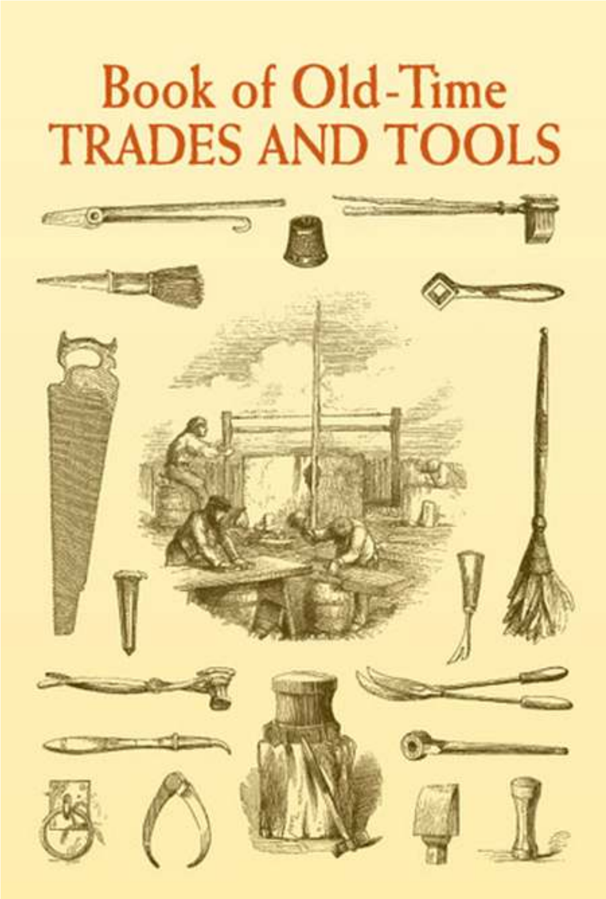

پوهنګرده په دې وتوانېدله چې د فرانس اولس ته په ډېره اسانه توګه د کاليو، جوړابو، پيزار جوړولو رانيولې بيا تر ډوډۍ پخولو هر څه وروښيي. لنډه دا چې داسي هيڅ کار، دنده او پېښه نهٔ وه چې په پوهنګرده کښې يې په هکله اګاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسي کارونو په باره کښې کېدلې چې د وګړو لپاره به يې په ورځني ژوند کښې هيڅ ښَمر نهٔ لرلو. مګر پوهنګردې د ليکنو او کښنو ډَول ډال او لوري لوړدن بېخي بدل کړو.

په پخواني فرانس کښې هم اوستکارانو کاريګرو او ميستريانو ته په ټيټه سترګه کتل. د هغوي هونر ته بېخي د هونر په سترګه نهٔ کېدل. ديدېرو به ويل،

« ځومره بده ده، کوم کسان چې د زياتې ستاينې او لوينې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترګه کتل کيږي. له يوې خوا مونږ غواړو چې هغوي دي په خپلو کارونو او دندو کښې لګيا اوسي او زمونږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټولنه له هغوي څخه کرکه کوي.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د بري څوکه

د پوهنګردې غونډو او درنو ټوکونو د ټولنې پوړته پوړ باندي خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کښې ولټاير يوه لنډه کيسه وليکله. دغې کيسې جوته کړه چي پوهنګردې د ټولنې په ودانانو او بډايانو او ان پخپله په باچا باندي څومره غېزه کړه ده. کيسې داسي ليکي:

« يوه ورځ ماځيګر باچا، لويي پينځلسم ، له خپلو نيژدې دوستانو سره ډوډۍ خوړله. دوي د بېلا بېلو کيسو او پېښو په باره کښې غږېدل. په دې منځ کښې د ښکار لوبه وچېړل شوه او وريسې يوه پکښې وويل چي د ټوپک باروت څنګه جوړېږي. د باروتو په جوړولو څو هيڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نور داسي توکي هم ول چي هيڅا يې په باره کښې اګاهي نه لرله. د ښېلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چي په کوم سينګار او سورخي د سرو اننګو په شان ښايسته ول، او د هغې په ښکولو ، سپينو او مهينو لښنګو چي کومې وربښميني جوړابې وې هغې ته پته نه وه چي دا څنګه او له څه څخه جوړېږي.

په دې منځ کښې، په دوي کښې يوه کس غږ وکولو چي موږ د خپلو پوښتنو ځوابونه يوازي او يوازي په پوهنګردې کښې موندلای شو. چي دا يې واورېدل نو يوه نوکر په زغرده ور ترپ وهل او په تلوار او د په د سترګو په رپ کښې يې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردې کښې دوي ژر ژر باروت، سورخي سينګار، سرسنه، وربښم ، اوبدنه وموندل. وريسې نو دوي ډله ډله په بېلا بېلو ټوکونو باندي وبله راغونډه شول. لنډه دا چي هرڅه چي د دوي پکار ول هغه پکښې ول. کومو کسانو چي کانون لوستلو هغوي پکښې د کانون په هکله اګاهي وموندله. باچا ته بيا پکښې د خپلو واکونو په هکله اګاهي څرګنده شوله. کله چي دوي ټول د پاڼو په اړولو اړولو لګيا ول، يوه لوي خان، چي کومتې دي سي نومېدلو، باچا ته وويل:

« باداره، موږ ډېر بختَور يو چي ستا په باچهي کښې وګړي د هر هونر او پوهنې زدکړه کوي او بيا خپله پوهنه راتلونکي کول ته پرېږدي. په دې کښې خو هرڅه شته، د يوې ستنې له جوړولو رانيولې بيا ستا تر سترو سترو توپونو پوري. هر ډول توکي، له ښخي کوچني څيز څخه رانيولې بيا تر ښخي لوي پوري...

په فلسفيانو بريد

داسي هم نو نه وه چي د پوهنګردې هرځاي هرکلي شوي و. کوم فلسفيان چي دغه ستر کار لګيا ول له ډېرې سختې غندنې او يرغل سره مخامخ ول. د ابلي فربرون، چارلس پاليسوټ او

(c) ketabton.com: The Digital Library

جېکب نیکولس موریو غوندي لیکوالانو په پوهنګردې پوري تړوکي او هنکونه ولیکل او جېسوټي مسهیانو بیا توږ ولګولو چي په پوهنګردې کښې چي هرڅه لیکل شوي دي هغه له نوږو سرچینو څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپوهنې د لومړینو دوو ټوکونو له خپرېدلو وروسته د فرانس په باچا باندي دا ومنل شول او هغه اړ ایستل شو چي په پوهنګردې باندي چورلټ بندیز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې یوه جورنالیسټ چي فرېرون نومېدلو د بندیزونو د څانګي مشر چارواکي، مېلشربر، ته وویل چي ډیدېرو یو ډېر چالاک او بدنامه کس دي. ورته ویې ویل چي هغه د یوې ګډوالي (*Company*) د سرمیر دي او د یوې داسي ټولنې مشر دي چي ورځ او شپه په چلونو او چلوټو لګیا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پالیسوټ یو هَنک (*Comedy*) ولیکلو. د دغه هَنک نوم و، **فلسفلیان**، چي روسو یې د یوه ځنګلي بیزو په بڼه پکښې ښوولي و او همدا شان یې هېلویټیس، دیدېرو او دکلوس هم د نوږو بوډګانو په بڼه ښوولي ول.

هغه به د دغو فلسفیانو په هلکه ویل: « دغه د بېلاري شویو کسانو یوه ټوله ده چي ساده او وزګارې نبحئې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولي. »

د کال ۱۷۵۸ کړکېچ

په کال ۱۷۵۸ کښې دیـ المبرت د پوهنګردې لپاره د سویس د غوړېدونکي ښار، جنېوا، چي په هغه وخت کښې ځان ته یو دولت و، په هلکه یوه لیکنه وکوله. په دغې لیکنې کښې هغه ویل چي که په جینېوا کښې له تیاتر څخه بندیز پورته شي نو دا به ډېر ښه کار وي. په همدغې لیکنې کښې هغه د دغه ښار د ملایانو او شیخانو په وچو وچو او بېخوندو بندیزونو هم نیوکې وکولې. دغو نیوکو په فرانس کښې هم دیندوسته کسان هم راوَپارول او پاي دا شو چي پارلیمان پوهنګرده ناکانونه کړه.

المبرت، چي د پوهنګردې سرېښته ګر یا (*Editor*) و، اړ شو چي له خپلې دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نو ټوله چاره د ښاغلي دیدېرو په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چي د هېلویټیس په لیکنې ، اروا، باندي کوم شوږ را پوږته شو او په دا بل کال چي د دیدېرو په پوهنګردې باندي کوم بندیز ولګېدلو هغو فلسفیانو ته د تاوان په ځاي ګټه ورسوله. ولټایر چي هرځومره چیغې او سورې هغوي ته ووهلې چي په یوه ګوند کښې دي وَبله راټول شي مګر راغوند نهٔ شول. مګر اوس چي د دوښمنانو لخوا ورباندي زوږنه (*Pressure*) راغله هغوي بله لاره نهٔ لرله بلکې اړل ول چي وَبله یو شي. غندونکو هغوي د تباه کولو په ځاي لا نوږ هم ځواکمن کړل.

مالبشېربېس – یا « مؤنسیور ګیلاومې»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنګردې ليکوالان ډېر بختور ول چي کله کړکېچ د دوي ټوله کار او زيار له تباهۍ سره مخامخ کړۀ په همهاله مهال د دوي يو ملګري، **مالېشېربېس،** ته د خپل پلار، چي د فرانس نوي چانسلر ؤ، لخوا د بنديز ځانګې، (*censorship*)، مشر وټاکل شۀ. **چرېټين – ګيلاومې لاموۀيګنوۀن دې مالېشېربېس،** (۱۷۲۱ – ۹۴) د يوۀ ازاد انديال په توګله يوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چي پخپله يو ډېر باتور ليتوال هم ؤ. که چيري **مالېشېربېس** نه واي نو د پوهنګردې ليکونکۀ به هيڅکله دومره زړَورتيا هم نۀ وه کړې ان چي خپل اند او سوچ پرګنوۀ ته څرګند کي. **مالېشېربېس** به په خپله هم ويل، « ما د يوۀ وخت لپاره د فرانس په بنديزځانګه کښې دنده ترسره کوله. خو ما به ازادې وينا او ازاد سوچ کلکه او پخه ګروهه لرله. ډېر کله داسي هم وشول چي **مالېشېربېس** به ديدېروۀ او دي المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به يې ژغورل. کله چي په کال ۱۷۵۲ کښې يوې شاهي وايې (*Decree*) د پوهنګردې په لومړنيوۀ دوۀ ټوکونوۀ بنديز ولګولۀ او د هغې د نوۀرو ناچاپه برخوۀ د ولکه کولوۀ لټون يې پيل کړۀ، نوۀ **مالېشېربېس** ته بلنه ورکړه چي خپل ټوۀل ليکلي توکي په خوندي ترين ځاي کښې پټ کي. او دا خوندي ترين ځاي د **مالېشېربېس** خپل کوۀر ؤ.

مالېشېربېس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چي په کال ۱۷۷۱ کښې باچا پارليمان د کانون رغونې له واک څخه بېبېرخې کړۀ او پرځاي يې خپله « هسکينه جرګه » يا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندې **مالېشېربېس** خورا وَخشمېدلۀ او په پرځاي يې د ټوۀل ميلت جرګه راوبلله. د لرغونې واکمنې په وروستيوۀ کلونوۀ کښې چي هغه د سَمَونوۀ لپاره کومې هلې ځلې ترسره کړې او کومې ستړيې چي يې وکولې د هغه نوم هم د فرانس په هغوۀ کسان کښې ياد شوۀ چي اولس به ډېره زياته مينه ورسره کوله.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپاړسم، په وزیرانو کښې یو وزیر شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانګر و مګر بیا به یې هم پخپله ډېرساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوچ (*Economy*) کښې سَمون راولي. مګر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هیڅ ډول سمون نهٔ خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره ګوښه شو.

د مونسیور ګیلاومې هپې (*Adventures*)

مالېشېربېس چې کله له سرکاره ګوښه شو نو يې د چورت او اند خپلواکي لا زیاته څواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره یې زیاته مینه لرله همهغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوټپوهنه (*Botany*) چې دي ښځي پرې مین و.

کله چې هغه په خپل کوُر کښې ګوښې ژوند غوره کړو نو يې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکرلو او ورسره ورسره یې د بوټپوهنې په باره کښې څلوښت بېلابېل ټوکه ولیکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د **مالېشېربېس** ماندیني له کور سره نیژدې په ځنګله کښې په خپله ځان په ټوپک وَوژلو.

مالېشېربېس دا پخه او ټینګه ګروهه لرله چې د باچا په ګډون هر وګړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له ګټو او ښَمره برخَمن شي. هغه به ویل، « د همدې ګروهې له کبله له اوښتني (*Revolution*) وروسته زه ښېرته هیواد ته راستون شوم چې د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مګر د دغه کار پایله دا شوه چې پخپله د **مالېشېربېس** هم په تخته دار (Guillotine) باندي غوڅ کړ شو.

دېنیس دیدېرو

دیدېرو چې د لیکلوست او هونر کومه لاره نیوله وه هغه یې پلار ته یو ګډوډ او بې سرېښتې کار برېښېدلو. مګر پخپله **دیدېرو** هم خپل ځان یو لیکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم یې د خپل پلار، چې یو تکړه کاریګر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې ګروهه و چې لیکوالي پخپله یو کار او پېښه ده چې خورا زیات ربړ او کارنده توب غواړي.

په دیدېرو خپله یوه خور ډېره ګرانه وه چې مخ یې د یوې ناروغۍ له لاسه بیخوله شوي او هروخت به یې پزې باندي یو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټول ژوند لپاره ستۍ یا ښېواده پاته شوې وه. یو بله خور یې، چې انګلیکه نومېدله، په خپله خوښه راهیبه شوه. مګر هغه وروسته لېونۍ شوه او بیا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه هم شوه. د هغه یو ورور چې دیدیېَر نومېدلو لومړي په کلیسا کښې **ابې** شو او بیا **کانون** شو.

هغه به د خپل ورور په باره کښې ویل: « *مسیهیان چې کوم څیز ته ښه ایوانجېلیکي (Evangelical) وایي هغه هیڅ هم نهٔ دي بلکې د بد بوي او وروستوالي یو چل دي. دیدیېَر به یو ښه ملګري او یو ښه ورور و که کلیسا د هغهٔ د خوي دا ښه اړخونه تر پښو نهٔ واي لاندي کړي*»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کښې دیدېروٴ له نېستمنې مګر ډېرې ښکولې انتونې چامپیون سره په پټه وادهٔ وکولوٴ ځکه چې د هغهٔ د پلار خوښه نهٔ وه. د دوي نوٴر تټوٴل زاړهٔ (اولادونه) کمکلي مړهٔ شول مګر یوازې یو زوې، چې انجیلیک نومېدلوٴ، ژوندې پاته شوٴ او ابلوٴغ (بالغ) شوٴ. د هغهٔ د نوٴروٴ دوٴستانوٴ په اند، میمه دیددېروٴ یوه نازکه نهٔ بلکې یوهٔ شوٴخه او سرابښه ښځه وه. مګر پخپله دیدېروٴ له هغې سره ترپایه وفا پاللـه.

په کال ۱۷۵۵ کښې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کښې لاهو شوٴ کله چې یې په سوفي ولاند باندې زړه وبایللوٴ. هغهٔ به د هغې په باره کښې داسې ویل، « د نوٴروٴ کسانوٴ په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستې (ناواده شوې) ښځه ده. خو زه په سوفي کښې د یوهٔ نارینه او یوې ښځمنې تټوٴل ښه خویونه او کړهٔ وړهٔ وینم. هغه چې کله هم وغواړي نوٴ یو نارینه یا مېرمنه کېدلاي شي.»

هغهٔ به د هغې سپین او نبغ ویل ډېر خوښول. د هغوي دواړوٴ تر منځ پاو پېړۍ (۲۵ کاله) تینګه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کښې مړه شوه.

دیدېروٴ د هغې په مړینې ډېر ویرژن وٴ او ویل به یې، *« اروا د یوې غارې په شان ده، چرته چې نبه او بد دواړه ډوله ژوې اوسي. بد کسان د دغې غارې خولبوي لرې کوي او بد ژوې ورځخه راخوشې کوي. مګر ښه کسان بیا اپوټه یوازې ښه ژوې ورځخه راخوشې کوي.»*

دیدېروٴ او د هغهٔ دوٴستان

دیدېروٴ به ویل: « زه یو ډېر ژبه ور او بیانګر اینسان پیدا شوي یم.» هغهٔ یو دومره زیات هوسناک کس وٴ چې خپل ځان یې هېر وٴ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښوٴدله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کښې یوه کسنه (*Theory*) هم لرله. تټوٴلوٴ به ویل چې دیدېروٴ یو نهٔ درېدونکې غړندوې دي. کله چې یوه کیسه وچېړل شي نوٴ هغهٔ په پرلپسې توٴګه د کوټې په نس کښې ګرځې راګرځې د خپل سروېښتان په ګوتوٴ کښې مروړي او ړ.غیږي.

هغهٔ به ویل:

« زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرګون نبیم، لیکم، په چورت کښې ډوبېږم، اورم، ګورم او هڅوٴښ کوم دا تټوٴل یوازې او یوازې د خپلوٴ ملګروٴ او دوستانوٴ لپاره کوم. که له ما سره نهٔ هم وي بیا هم زما تټوٴله مینه او تپاک د هغوي لپاره وي. زه په پرلپسې توٴګه د هغوي د خوشالۍ چورتونه وهم... ما خپل تټوٴل سَدَبَد او خپلې تټوٴلې ورتیاوې تر هغوي ځار کړې دي؛ نوٴ ځکه خو کله چې زه ړغا کوم او یا د یو څه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په اړوند خپله انځورنه نیسم نؤ یو څه نا څه زیاتوالي پکښې وي چي کله کله خو یې زما دغه نامنندویه دؤستان ما ته پېغؤر هم راکوي.

پؤهنګرده څه ده؟

دیدېرؤ په خپلې یوې نامتو لیکنې کښې چي سرلیک یې ؤ، «پؤهنګرده »، و لیکل:

«Encycloypedie د یونانې ژبې ټکي دي چي مانا یې ده، « د ګردې پؤهنې تر منځ تړاو ». د مځکې پرمخ چي څومره پؤهنه شینډلې او لوستې پرته ده موږ غواړو چي هغه ټؤله په پؤهنګرده کښې راغونډه کو او لواړه (general) پوله پټې او جوړښت یې هغؤ اینسانانؤ ته وړاندي کو چي په دې پېر کښې له موږ سره یو ځای ژوند کوي او هم یې وَهغؤ کولونؤ ته پرېږدو چي موږ وروسته ژواک کوي. په دې ټؤګه به د تېرؤ پېړیؤ پؤهه د راتلونکؤ پېړیؤ په نَښمر هم ورشي.

یوازي په یوهٔ فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلای شي چي پؤهنګرده ولیکل شي... پکار ده چي د هر څیز ولټول شي، رېغا وربانډي وشي او د چا خونښه که یې نهٔ وي پکار ده چي څېړنه ترسره شي ... پکار ده چي موږ هغه ټؤل خنډونه ونړوو چي بنسټ یې په ریښتینې نهٔ وي ولاړ، او هونر ونؤ او پؤهنې ته بېرته هغه ازادي او خپلواکي ورکوي چي بل هرڅه ګرانبها ده.

مځکینې پېړۍ خو چي څومره وس لرلؤ هغومره یې پؤهنه پرمخ بؤ هم تله.. اوس نؤ زموږ د پېړۍ وار دي چي د دوې ټؤلې بریاوې وبله راټؤلې کو او په یوې پېکرې کښې یې واچوو او بیا یې راتلونکې کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسؤ (۱۷۱۲ ـ ۷۸)

روسؤ پیدا شوي ؤ د سویس په جېنیوا کښې چي هغه پخپله ځان ته یو داسي کوچني ښاري اولسي دولت ؤ چي شاوخوا لؤیې کاتولیکي نوابۍ، سرداری او باچهۍ پرتې وې. د روسؤ مؤر د هغهٔ تر زؤکړې لږ وروسته مړه شوه. هغهٔ کومه دستوري زدکړه نهٔ کړله ترسره. په ۱۵ کلنۍ کښې یوې کاتولیکي نوابي، مېرمن وارېنس، هغهٔ ځکه تر خپلې پالنې لانډي ونیولؤ د هغهٔ خپلې زدکړې پوره کي او کوندي کاتولیکي ګرؤهې ته واوړي.

وروسته هغهٔ پاریس ته ولاړؤ او هلته یې له دیدېرؤ سره ولیدل. هغهٔ پخپله لیکي، « کله چي زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاریس ته راغلم نؤ ما په یوهٔ سماوار کښې له دیدېرؤ سره ولیدل چېرته چي موږ دواړه د شترنج یوې لندارې ته ورغلي وو.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

روسو به د پوهنګردۍ لپاره ليکنې کولې. يوه ليکنې يې د سياسي چوڼچ *(political economy)* په باره کښې وه. د موسيکي په هکله يې بېلابېلې ليکنې وکولې. ډېر ژر روسو د پاريس د ساهو انديالانو په کړيو کښې ومنل شو، او ځايي فلسفيانو به ويل چې دي هم د هغوي له ټولي ښخه يو کس دي.

د روسو چېلنج

روسو په خپلي لومړنۍ ستري ليکنې، د هونرونو او پوهنو په هکله څرګندونه يا *(The Discourse on the Arts and Sciences)* (۱۷۴۹) کښې د ليتوالي د بنسټې ارونو سره ډغره ووهله او چورت او اند يوه داسي لاره يې غوره کړه چې وروسته چې د هغۀ په ټولو وروستنيو ليکنو کښې ځليږي.

ورپسي د روسو په خپلي يوې بلې ستري ليکنې ، د نابرابرۍ پيل يا *(The origin of inequality)* (۱۷۵۵) کښې هم

ددې کتاب نورې برخې به ژر خپرې شي

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library